

בן־עמי ותקופתו

א

הספרות הרוסית של המאה התשע־עשרה לא היתה עשירה ביותר בכשרונות יצירה יהודיים, וגם בימים הטובים, ימי הציפיה וההתעוררות הכללית, בשעה שגלי החיים התרוממו ברעש, פרצו את הגבולים ומילאו את הרחוב היהודי תקוות עמומות וגעגועים אי־ברורים ל"חופש ואור", גם אז לא הופיעו על אפקה של ספרות זו אמני־עט יהודיים, שבחושם העז ובעינם החדה יחדרו לתוך נבכי החברה החדשה המתהווה. יבינו את סבכי מאורעותיה, חלומותיה ומאווייה הכמוסים וימצאו את הביטוי הנמרץ וההבעה הקורנת המשאירה רושם לדורות... היהודים עדיין חיים במצב של אי־אמון ופחד תמידי — מתאונן אחד מרושמי־הזמן — וסכנת דמים עודנה מרחפת על ראשם. אלפי שונאים אורבים אליהם במסתרים והכלל אחראי תדיר בעד חטאו של היחיד. ולכן אין פלא, כי בסביבה רווית שנאה כזו כל אחד בורח ממגע כל שהוא עם העולם החיצוני המאיים...

ככה נשארה היהדות הרוסית המנודה מ ח ו ן למאורעות הכלליים ולא שיתפה את חייה הפנימיים עם החיים הממלכתיים והציבוריים ולא עסקה בהכנסה והוצאה מרשות לרשות. לפיכך אי־אפשר היה לה להעמיד מקרבה אנשים כהיינריך היינה, לודוויג ברנה וברתולד אוירבאך וגו' שפרצו את התחומים וזכו להכנס בתור רכוש יסודי אל בית־גנזיה של התרבות האנושית.

היהדות הרוסית היתה מוכרחה להסתפק במועט — בכשרונות בינוניים וחיוריים, רכים וענוגים, שלא נתגבשו כל צרכם ולא עיכלו כראוי את הערכים החיוניים של הדור. כמעט תמיד נמצאו כל אותם הכשרונות תחת השפעותיהם הזרות של אחרים ולא התרוממו עד כדי יצירה עצמית, ואפילו בנוגע לצורה ונוסח היו מוכרחים להשתמש בתכניות שהכינו למענם אחרים, הסופרים הרוסים "חבריהם"...

ב

הספרות היהודית-רוסית לצורותיה השונות נעשתה מראשית צמיחתה כלי-ביטוי ל"שדרות הגבוהות" של היהדות הרוסית. היא צמצמה את פעולתה ביחוד בגילוי תביעותיו המוסריות ודרישותיו התרבותיות של ה"אינטליגנט" היהודי, והאחרון נעשה בעיניה לסמל השלמות והחיקוי, בו טיפלה כל הימים ובגידולו החברתי ריכזה את כל מעיניה. הוא היה הנושא של כל הדעות החדשות וצורות החיים המשותפות, ומימי י. רבינוביץ ואילך היה האינטליגנט הזה גבורם של הרומאנים היהודיים-רוסיים — מתחילה בתור משכיל חניך בית-המדרש והישיבה, הכובש לו דרך "בתוך החשכה הסובבת אותו", השואף ל"חופש ואור" בדמות הגימנאסיה והאוניברסיטה, ואחר כך — בתור רופא, פרקליט וגו', היוצא לעזרת אחיו "לצחצחם מחלאת הדורות", לשפרם ולעשותם מוכשרים ליהנות מ"שמש ההשכלה ההולכת ואורה"...

כשבאו שנות השמונים עם מוראותיהם וכל אלה "השאיפות הרמות" של ההשכלה בת-השמים פשטו את הרגל ונשארו במערומיהם כילדי חוץ, שדבר אין להם עם החיים העצמיים שלהם, ועל כל פני החזית העברית התחילו הנסיגה והתשובה, היה האינטליגנט שוב פעם לאחד מגבורי הנסיגה בספרות הזמן, ממבאריה וממעמיקיה. הוא הקברניט, הוא המנהיג, הוא מורה הדרך הבלתי-י-ב-ר-ו-ר-ה גם לו עצמו וסולל המסילות שלא עבר בהן מעודו. החיים היהודיים העממיים, צביונם האמתי, הטראגדיה היום-יומית המתהווה במעמקיהם וגבוריהם מחוללים — לזה לא שמו הסופרים היהודיים-הרוסיים את לבם כראוי, או השתמשו בהם בתור חומר מקריצי צדדי להבליט על-ידו עוד יותר את ערכה של האינטליגנציה.

עד כמה גדולה היתה התערצה לחדש ולבאי-כחו, ששימשה דרך-אגב גם אמצעי פרסום והכרזה לפרקמטיה של ההשכלה, יכולים להראות לנו סיפורי-המופת של התקופה. הנעימה הכללית שבכולם היא — הזותרון על החיים העצמיים, הפנימיים של האומה על חשבונה של סיעה אחת חיוורה ובעלת פרצוף מוסרי בלתי-מסוים ובלתי-מבוהר כל-צרכו — היא סיעת המתקדמים וסוכני-השכלה היהודיים.

ג

ש. י. אברמוביץ, טרם שהיה למנדלי, כתב אז את סיפורו „האבות והבנים“, ש ב ע י ב ו ד ו ה ר ו ס י ע ש ה רו ש מ ני כ ר ב ח ו ג י מ ן ה ס פ ר ו ת י י מ של הזמן. סיפור זה הוא על־פי כיוונו שיר תהלה והימנון לחדש המתהווה, לנוער ההשכלה הקם והורס את שרידי הבערות. המצייר־האמן שנתפרסם אחר כך בתור משורר ההמונים והדלות היהודית, עדיין לא מצא את עצמו ו־הוא שש לקראת תבוסתם של אותם השרידים המסכנים, שוכח את עומק עלבונם ופרכוסי נשמתם הדוויה, ומלווה את גבוריו על דרך ההרס והחורבן.“

אבל הנה עברו שנות מספר. ה„אבות“ וויתרו על ההיגימוניה המשפחתית והציבורית שלהם. גם ה„בנים“ התקררו מעט ורבים מהם גמרו בשלום בתי־ספר גבוהים, יצאו לאויר העולם הגדול והחלו להיות חיים מאושרים וטובים, והקהל הרחב לא היה זקוק כבר לתעמולה ספרותית יתרה ולפראזות מצלצלות על ההשכלה ומנעמיה. באוירו של הרחוב היהודי נישאו עכשיו צלילים חדשים ונולדו צרכים אחרים. הובלטה האפשרות של חיים א ז ר ח י י מ - מ ד י נ י י מ מ ש ו ת פ י מ — להיות עם כיתר העמים בארץ. באו שנות הששים המפוארות, ימי התסיסות המדיניות העזות עם סיכויי המרחב ומעופי הגובה שלהם. המרד הפולאני העמיד את רוב מנינה ובנינה של היהדות ברוסיה, הכלוא בנפות הדרומיות והדרומיות־מערביות, על פרשת דרכים במצב של מבוכה כללית.

ליבאנדה השתדל לאסוף את כל אלה הקווים הבודדים והשרטוטים הדקים התועים באויר וליצור מהם את דמות־דיוקנה של תקופה עשירה זו בסיפוריו „המרכולת“, „שעת חירום“ וגו', אולם גם הוא כחבריו שם לב ביותר אל ה א י נ ט ל י ג נ צ י ה ה י ה ו ד י ת וחלקה בתנועה המדינית הכללית. אותו מעניינים טיפוסים כפאולינה קראנץ, סופיה אהרנסון והסארונים, באי־כח השדרות הגבוהות ובני העליה של הציבור היהודי. ההמונים הרחבים של העם, הזעזועים שנתחוללו בהם, התקוות שמילאו את לבם וכל אותה התנודה לרגלי המאורעות ההיסטוריים — דברים כאלה לא היו ראויים, לדעתו, לתשומת־לב מיוחדת. ככה עשה גם אחד מסופרי ימי הנסינה והאכזבה, יארושבסקי, בסיפורו „זרמים שונים“. בני העליה המתקדמים — ה ם כ ל , והשאר — פרחי חן לפאר בהם את הציור.

מנקודת-השקפה אמנותית — כל אלה ה"גבורים", כביכול, מנעימי המלל הם גולמים אלמים בלי כל רוח חיים, העושים את מעשיהם על-פי פקודה מגבוה, ו"נאומיהם הבוערים" משמשים חומר למדעי החברה יותר מאשר לאמנות. הם מתווים את לבטי החברה היהודית בהתפתחותה המודרנית ואינם דואגים לאמת האמנותית.

אולם לנו נכבד הדבר, לא כדי להתריס נגד הליקויים האמנותיים שבספרות היהודית של אותו זמן, כי אם להראות, כי בתוך אותה הדממה המחפירה בנוגע לחיים העממיים ששררה אז, נשמע פתאום קול נלהב ומלא אמונה של סופר יהודי-רוסי בעל כשרון ודעת, שחש בצערם של ההמונים היהודים הסובלים, שידע את סוד חייהם ותקוותיהם וגילה אותו בציוריו באמנות ובאהבה — הוא קולו של הסופר מרדכי רבינוביץ, הלא הוא "בן-עמי", שזכה אחרי נדודי-נכר רבים למות בתוך עמו ובארצו אשר אהב.

ד

בן-עמי היה הופעה מיוחדת בין קומץ המספרים היהודיים-רוסיים שקמו לעמנו במשך החצי האחרון של המאה שעברה. הם, הסופרים העממיים בני דורו, עמדו מעבר לחיים היהודיים המקוריים, אולם הם הביטו על החיים האלו לא רק ממרחק, כי אם גם מגבוה. המרחק מפשר לפעמים את הרגש הלוהט, משקיט את ההמיה הנפשית ומבהיר לפני העין הצמאה את הקוים העצמיים-היסודיים של הנושא. אולם הגובה זקוק לגירוי חיצוני, להתערותא דלבא, לרחמים. יחסו אל הנושא הוא כמעט תמיד יחס של נדבן עשיר המרגיש בצערם של "אחיו השפלים" ורוצה לעזור להם. לפעמים חסרות פה גם ההשתתפות הפנימית והאהבה. העניות מנוולת, הודפת ומרחיקה. י. רבינוביץ בסיפורו "המנורה שנפלה בירושה" הרגיש מעין רגש "חמלה" כזה ל"אחיו האומללים" והשתדל לעוררו גם בלב הסביבה הנכרית. לכאורה היה זה רגש אמתי וחי, אולם המגמתיות קלקלה את השורה והוא היה מוכרח להפריז על הסממנים ולהגדיש את הצבעים כדי לעשות רושם. בוגרו ב הוא יותר אמן. עינו בהירה וחוש הסתכלותו מפותח במידה מרובה. עצבי-ראותו עדינים וספגניים ותאי יצירתו קולטים את הצורות במהירות האמנותית גם למרות רצונו, אולם הוא חסר רגש, ואתה מכיר בו מיד כי קשה עליו פגישתם של יצוריו והוא מחכה לרגע שיפטר מהם,

ולפיכך הוא כל־כך מלאה ומשעמם. האחד הוא בן־עמי הקרוב אלינו בתמימות אמנותו ובאמתות הרגש שבו. הוא שותפו של ההמון במעשה יצירה, בזכותו הוא חי ובתוך נדבכיו הוא יוצר. הוא אינו בא אלינו בשם איזו הגנה וסניגוריה, ולכן אינו מתגנדר לפנינו ואינו מ ל י ט ב כ ו ו נ ה את המעלות הטובות שיש בנו. הוא פשוט וטבעי כסביבתו. יש בציוריו ליקויים ומגרעות. האכסטאזה הדתית היתרה פוגמת ביצירה כמו בחיים, ובחיים היה בן־עמי בעל רגש דתי עז ומגע כל שהוא בנים עדין זה היה מועזע אותו ומביאו לידי התמרמרות וכעס. ככה לא יכול לסלוח לשלום־עליכם אהובו את עווננו שבא לג'יניבה ביום הראשון של חג הפסח. הוא לא גרס וויתרון ופיוס גם בין אדם לקונו. קפדנות בחיים וגם ביצירה.

ה

רבים מוצאים צד שווה בין בן־עמי ובין המספר היהודי־גרמני קארל עמיל פראנצוז. אולם שניהם כאילו חזו זאת מראש והביעו את התנגדותם הנמרצה נגד דמיון שוא כזה. פראנצוז אינו מתבייש להודות בפומבי בהקדמתו ל"יהודי בארנוב" כי לסיפוריו מחיי היהודים יש מגמה פולמוסית וסניגורית, בעוד שבן־עמי רואה בסניגוריה השפלה עצמית, "כי אין דבר יותר מגונה לאדם כזיקה התמידית להגנה יתרה על חפץ החיים הנטוע בקרבו". מלבד זה דיו יחוד קל עם יצירותיהם של שני המספרים להעמיד אותנו על ההבדל ה פ נ י מ י ביניהם. אצל פראנצוז אתה מרגיש את אורו של חצר־המות. צללי דורות שגוועו תועים בין הקברים. נדמה לך, כי מתחת לכל אבן בוקעים ועולים לאזניך צלילי שירה שנפסקה באמצע ונעימה שנשתקה בעל־כרח. אולם ציוריו של בן־עמי הם שדי פרחים זרועי אור ושטופי שמש. הטבע כמו מ ר נ נ ת ש מ א ל י ה, ולפיכך אין הוא זקוק כלל לפאבולה מסובכת וצעצועי הוד מלאכותיים. חוש היופי המחודד שלו הוא מגינו ומעוררו ובמקום שאחרים רואים תסביך של פרטים משעממים, הוא מוצא זהרורי הוד ושירה והופעות נפשיות עמוקות. גבוריו אמנם אנשים פשוטים ילדותיים, אופק מחשבתם מוגבל וצר וצרכיהם פעוטים וקטנים. ב י ח י ד ו ת — יתוש קדמם, אך לאשרם הם תמיד מתפללים בציבור, ו ב ק י ב ו ן אין כמוהם לגובה מוסרי. הם "תרומת הבריאים" — לפי ביטוי השנון של רבי יהודה בן־תבון —

ופניהם קורנים אור עילאי. גם בן-עמי מתפלל עמהם ומתרחץ בשלל אורותיהם. הוא אינו סקרן זמני ש"הואיל בחסדו להופיע" במעונותיהם הדלים של גבוריו, הוא סובל ומתענה כמוהם ומספר תלאותיהם לדור. אפשר הוא סובייקטיבי ביותר, אבל בשום אופן לא טנדנציוזי, הוא אינו מתפנק ומתהדר לפני מי שהוא. אם בכלל ניתנו הכשרונות להשוואות, אז הדמיון היותר מתאים הוא בינו ובין אנ־סקי ונאומב־כהן, בעל "בעיירה הנדחת", ביחוד בינו ובין האחרון. אותה הנאמנות הנפשית וההזדהות עם השכבות התחתונות, עם ההמון, עם שאיפותיו ותקוותיו. גם תיאורי החגים והשבתות, הוד קדושתם ויפים מזכירים לנו את המספרים האלה.

1

החיים המקוריים העבריים נשתמרו בטהרתם וקדושתם — לפי בן-עמי — רק במעמקי ההמונים ובחביוניהם. וכל אלו הליקויים והמגרעות שנתבלטו בתכונתו של העם הם, לדעתו, תוצאות של תנאי חוץ נוראים ששמשו מקור להופעות מעציבות שאינן להמלטה. אם התפרצו לפעמים אל הרחוב איזה קוי אור בדמות תיקוני-קלוקל, נהנו מהם היחידים הצלחים. העם בכללו נשאר כלוא בתחומו הצר מוקף רשת של חוקי העקה והגבלות לחץ מבלי צאת. אבל למרות המועקות והלחיצות, כחותיו המוסריים עמדו בקרבו וליחו לא נס, "וזוהי הנקודה המאירה שבחיו". "ים של עוני מעברים, ומלמעלה כוכבי זוהר מפיצים את אורם הנעים"... תנאים המגנים את מראהו החיצוני ו"השומרים על ניצוצי היופי הרוחשים ומהבהבים בקרבו". בן-עמי מלקט את הניצוצות ומביא אותם לידי גילוי. ב"ילדות" שלו פוזרים פניני שירה. המנהגים היהודיים נושמים עליך בריחות משכרים של יער עתיק ורענן. המשפחה העברית משיבה עליך רוח שקט ורוממות בחיטובה ושלמותה. החיים, המועדים, ימי-הפגרה, רגעי השמחה והעצב — הכל כה משובץ ומסודר בחן מיוחד, כאילו אתה עומד לפני אחת התמונות של רמבראנדט המדהימות אותך בהתאמתן הפנימית. קובלים, שאין ילדות לישראל, שכבר בצעדיה הראשונים היא מזדקנת ונובלת. אולם כל מי שקורא את ה"ילדות" של בן-עמי, מרגיש כמה מתיקות רעננה וכמה חגיגות ילדותית העניקו חיי הגיטו ליציר היהודי "שגודל בין חומותיו, והוא תמה רק על

ת פ י ס ת ה ה מ ר ר ו ב ה של אותה הילדות ועל הכנסה לעתים תכופות לרשות שאינה שלה".

רעיון רם אחד מחייה את כל גבוריו של בן־עמי, השקועים כל היום בטרדות הפרנסה הקשות, הוא הרעיון של אהבת התורה והמסירות לקדשי האומה. ברגעי הפנאי והמנוחה המעטים הם, עיפים ויגעיים, משתקעים בספרים הקדושים או ממהרים אל בתי־כנסיותיהם לשפוך את שיחם לפני קונם ומוצאים מרגוע לנפשם הטרופה. הכורך בייניש ב"דראמה הפעוטה" מעיין בזוהר הקדוש ושוכח את העולם ומלואו, והנגר ר' שמואל מבלה את הערבים בתפילה בציבור בבית־הכנסת. הוא עצמו עם־הארץ, אולם מכבד ומוקיר הוא תלמידי־חכמים, ובשבת הוא קורא לפני אשתו את ה"טייטש־חומש" ומספר לה מהנפלאות ששמע בבית־הכנסת. הם חשוכי בנים וחולמים על אימוץ ילד זר, אולם מי מגרי הגיטו "יוואל" להפרד מיוצא־חלציו ולמסרו לידי אחר? הבנים בגיטו הם מתנת אלהים, ואזרחיה אינם בועטים חלילה במתנה יפה זו. אם לא זכית בעצמך ללמוד תורה יבואו בניך ויקיימוה בידך.

גם גיטל המעשית ב"ליל הושענא־רבא", השקועה בעסקי ממונות, נושאת בעול הבית רק משום שבעלה הבטלן מקדיש את עתותיו לתורה והיא משתעשעת בתקוה, כי עוד מעט ובנם יגיע לפרקו והיא תשלח אותו אל אחת הישיבות בליטה, מקום תורה, "לגדל לתורה ולמעשים טובים"...

ואל תחשבו, שעמי־הארצות שבגיטו מבלים את עתות המנוחה שלהם בדברי הבאי ושכרות חלילה. אם ילדותם ביישה את זקנותם ולא הספיקה לזיין אותם בידיעות עבריות ולאפשר להם את העיון בספר, יש הרבה דברים טובים שבהם גם יהודים פשוטים יכולים לעבוד את ה' מתוך שמחה ורוחב לב. הנה יוסקה הסנדלר ב"בעל תפילה" מקדיש את כל זמנו הפנוי לבית־הכנסת, דואג למחסוריו, מטפל בשיפורו ומתקן את בדקיו. העדה הקטנה בחרה בו והרימה אותו לגבאי של בית־הכנסת. וכמה אושר פנימי מרגיש העלוב הזה בשעת "פתיחת הארון", כשמוציאים את ספר־התורה העטוי מטפחת משי מרוקמת, נדבת כספו.

עז ותוסס הוא הרגש הדתי המפעם בכל מפעלי העלובים האלה. הוא משרה עליהם רוח של שירה, מנעים עליהם את חיהם המרים, משכיחם את המציאות העכורה ואת החילוניות שבסביבה ומחשל את סבלנותם לשאת

בדומיה את מהלומות הגורל. הרגש הזה מרסן לעתים קרובות גם את החשק הלוהט, הכמיהה המתפרצת והתאוות הבוערות ומרגיל את בן הגיטו למשמעת-ברזל והתאפקות.

«מה זה: רוצה אני? — אם, למשל, תרצה את גולת הירח או תחפוץ בבת-מלכה לאשה, החייבים אנו להמציאם לידך מיד?» זהו פתגם ההזהרה השורר ברחוב נגד הפורעניות של כיסופי חטא וחדדות נפשיות. ואם לפעמים הרהורי עבירה אלו באים בהתנגשות עם סייגי המסורה כמו בסיפור המצוין „בעל תפילה“ הנזכר, בשעה שהחזן אבנר מתאהב במזמרת הנוצרית, אז מיד באה ההזהרה הזאת ומתייצבת לפניו בדמות *memento mori* והוא נזכר במשלחתו הקדושה בתור שליח-ציבור — ונכנע...
בן-עמי הציץ לפנים מן הפרגוד ושתה ממקורות היהדות המסורתית היותר חבויים ועדינים, ולכן הכל אצלו כה מרומם ונאצל. וגם החולין שלו נתמרקו ועטו הוד של קדושה. ואם באו עכשיו ימים רעים ליהדות וליצירתה המסורתית-הלאומית, ואם נטשטשו מרכזי היניקה ונתייבשו מקורי ההשפעה — והיו לנו ציוני יצירה אלו שהציב לנו אחד מסופרי עמנו בגולה למצבת פאר של העבר הרחוק ולרמזי תקוה לימי התחיה וההתחדשות.